

Libris

OVIDIU MORAR

Respect pentru oameni și cărți

Concurență în cunoaștere
Adevăruri, cunoaștere

Rezervat:

Sprijinul Nostru

DTP și sistemele de tipărire
Cognitiv Rezultat

Colecționar

Yachtaș Rezultat

O ISTORIE A ATEISMULUI

Prefață de Alexandru Anghel

ISBN 978-606-588-222-2
Editura Herald, București, 2018
Coperta și design: Ovidiu Morar

Cuprins

Prefață	7
Introducere	11
Antichitatea	17
Evul Mediu și Renașterea	57
Iluminismul	129
Epoca modernă și contemporană	278
Concluzii	413
Bibliografie	415

Antichitatea

Religia politeistă a grecilor din Antichitate, admitând în pantheonul său și alte divinități de sorginte orientală (Mithra, Isis, Cybela etc.), era complet străină de fundamentalismul caracteristic monotheismului. Templele grecești nu reprezentau în primul rând lăcașuri de rugăciune, ci spații de comuniune socială, cu rolul principal de întărire a sentimentului civic și patriotic. La rândul ei, funcția sacerdotală era considerată drept o funcție civică între altele, astfel încât ea nu era exercitată de preoți cu pregătire/condiție specială, ci, prin rotație, de magistrați ai cetății. În ansamblu, religia era privită ca o problemă de stat, toate formele de cult – rugăciunea, purificarea, sacrificiile și respectarea sărbătorilor – fiind considerate îndatoriri cetățenești. Din motive eminentamente politice deci (cultul zeilor instituiți era menit să asigure stabilitatea și unitatea *polis*-ului¹), ateismul a fost aspru sanctionat încă de la începuturile sale de tribunalul cetății (*areopagos*), cu exilul sau chiar cu pedeapsa capitală. Se cunosc, totuși, puține cazuri, discutabile și ele de altminteri, de oameni condamnați exclusiv pentru delictul de impietate (*asebeia*), intoleranța religioasă nefiind categoric un fenomen caracteristic lumii antice: în afară de filosofii Anaxagora, Socrate, Prodicos și Theodor Ateul, despre care se știe că au fost efectiv condamnați (v. *infra*), au existat, se pare, încă mulți alții acuzați de impietate (de pildă, comediograful Aristofan, care în *Păsările* sau *Braștele* îi tratează ireverențios pe zeii Demetra și Dionysos) sau de ireligiozitate fără a fi sancționați (spre exemplu, Aristotel, Teofrast sau Diogene Cinicul). În fapt, condamnările cunoscute i-au vizat doar pe acei magiștri considerați a exercita o influență periculoasă asupra tineretului prin subminarea

¹ Gheorghe Vlăduțescu, *op. cit.*, p. 80.

În Grecia antică, ateismul a fost un fenomen complex, proteic și, adesea, contradictoriu, astfel încât gânditorii care admit uneori cultele religioase ale vremii alteori le contestă, recuzând chiar credința în zei. Pe de altă parte, însăși termenii *ateu* și *ateism* nu definesc concepție univoce, ci dobândesc adesea semnificații diferite, chiar la același autor, desemnând uneori contestarea zeilor tradiționali și a cultelor dedicate lor, alteori scepticismul față de forța demiurgică a zeilor și implicarea lor în buna funcționare a cosmosului. Explicația trebuie căutată în contextul spiritual al epocii în discuție, care a permis, pe de o parte, coabitarea neproblematică în cadrul aceleiași societăți a unei pluralități de culte religioase și de curente de gândire laice care căutau să explice rațional fenomenele naturale și existența umană. Filosofia, înțeleasă ca formă de cunoaștere opusă iraționalismului religios (*logos vs mythos*), se naște în spațiul grec încă din secolul al VI-lea î.e.n., punând sub semnul întrebării, la început în mod implicit, „adevărurile” religiei. Există, desigur, aici o paletă largă de școli și curente filosofice, unele mai mult, altele mai puțin apropiate de libera cugetare. După exemplul scepticului Sextus Empiricus (sec. II e.n.), Diogenes Laertios (sec. III e.n.), căruia îi datorăm prima istorie exhaustivă a filosofiei grecești, îi împărtea pe filosofi în două mari categorii, *dogmaticii* și *scepticii*, în funcție de principiul epistemologic de bază al doctrinei lor: afirmarea și, respectiv, negarea caracterului cognoscibil al lucrurilor: „Toți cei care fac afirmații despre lucruri, considerând că acestea sunt cognoscibile, sunt dogmatici; cei care își suspendă judecata, din convingerea că lucrurile nu pot fi cunoscute, sunt sceptici”¹. Din acest scepticism se poate spune că s-a născut, *in principio*, ateismul (sub forma respingerii oricăror aserțiuni neverificabile despre existența zeilor), deși nici filosofii din prima categorie, din dragoste pentru înțelepciune (φιλοσοφία), nu au putut ocoli, desigur, chestiunea raportului dintre transcendență și imanență. Ea apare deja, implicit, chiar la primii

filosofi greci, Thales din Milet, Anaximandru, Anaximenes etc. (sec. VI î.e.n.), care postulau ca principii prime ale universului elemente fizice, precum *apa*, *aerul*, *focul* și *pământul*, în absența unor forțe supranaturale; ceva mai târziu, Heraclit din Efes (cca. 535 – cca. 475 î.e.n.), deși nu neagă existența zeilor, respinge ideea că lumea ar fi fost creată de aceștia, căci ea este un „foc veșnic viu”. Ulterior, în epoca de apogeu a filosofiei grecești, Aristotel (384-322 î.e.n.) concepe, în *Metafizica*, o divinitate „imobilă” și „despărțită de cele sensibile” (care nu se amestecă deci în mersul lumii), iar în tratatul *Despre suflet* contestă ideea platonică a sufletului nemuritor.

Primele forme de manifestare ateiste *expressis verbis* au apărut, se pare, în scrierile lui Xenofon din Colofon (565-475 î.e.n.), din păcate pierdute. Poet și filosof, Xenofon e considerat cel dintâi care a afirmat că tot ce se naște e pierdut, iar sufletul nu e decât o „suflare”¹. El mai susținea că există o infinitate de lumi, reductibile însă la patru elemente primordiale. Opiniile sale critice au vizat, se pare, o gamă largă de texte și credințe ale vremii, de la scrierile lui Homer și Hesiod până la cultul zeilor antropomorfi și venerarea atletismului. I se atribuie îndeobște, după Clement din Alexandria (cca. 150 - cca. 215 e.n.), următorul citat, din care rezultă că nu zeii i-au creat pe oameni, ci oamenii i-au creat pe zei după chipul și asemănarea lor:

[E]tiopienii și-au făcut zei negri și cu nasul cârn; tracii zic despre cei ai lor că au ochii albaștri și părul roșu; dacă boii, caii și leii ar avea mâini și dacă, având mâini, ar putea să picteze ca oamenii, caii și-ar reprezenta zeii asemenea lor, boii asemenea lor...²

Cu toate că Xenofon nu neagă în principiu existența zeilor, ci reprezentările oamenilor despre aceștia, critica religiilor tradiționale inițiată de el a stat, fără îndoială, la baza nașterii ateismului, mai întâi sub forma antiteismului.

Deși ar fi abuziv, desigur, să-l considerăm un ateu *sensu stricto*, lui Pitagora (cca. 570 - cca. 495 î.e.n.) i se atribuie un set de aproximativ 3 500 de legi morale și politice destinate, majoritatea, poporului

¹ Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, trad. de C. I. Balmuș, studiu introductiv de Aram M. Frenkian, Ed. Polirom, Iași, 1997, p. 68.

² Diogenes Laertios, *ed. cit.*, p. 290.

³ Apud Gheorghe Vlăduțescu, *op. cit.*, p. 42.

din Crotona în vederea unei vieți înțelepte, aşadar fericite, între care aflăm și negarea credințelor iraționale și chiar, uneori în mod explicit, respingerea credinței în zei și în cultele consacrate:

- ◆ Nu admira nimic. Zeii s-au născut din *admirarea* oamenilor.
- ◆ Nu căuta în ceruri alți Zei decât astrele.
- ◆ Să nu ai alt Zeus în afară de propria *constiunță*.
- ◆ Dacă nu vrei să le crezi pe toate, să nu *crezi* în Zei.
- ◆ Ca să adori Zeii, așteaptă să le vezi chipul. Până acum nu le-au arătat oamenilor decât *spatele*.
- ◆ Du-te să-ți cauți spălătorul ca să-ți scoți petele de pe vesmintă. Ca să le scoți pe cele de pe suflet, să nu te duci la preoți.
- ◆ Trăiește-ți viață; nu există nimic înainte și după ea.
- ◆ Să-ți placă să trăiești și să trăiești bine. Cel ce privește viață cu dezgust fie că are spiritul bolnav, fie inima putrezită.
- ◆ Dacă ești întrebat: „Ce este un Zeus?” spune: „Un om însenat este un Zeus”.
- ◆ Crotonieni! Socotiți-l nebun pe acela ce vă spune: „Am vorbit *Zeilor*”. Socotiți-l șarlatan pe cel ce vă spune: „Zeii mi-au vorbit”.
- ◆ Crotonieni! Nu cereți Zeilor să vă dea ploaie sau timp frumos: ei nu se amestecă în asemenea lucruri. *Lumea* merge de la sine.
- ◆ Nu cere nimic Zeilor; soarta le leagă mâinile.
- ◆ Solon spunea: „Idea de Zeus este un lucru *obscur*”; soarele nu e astfel; mulțumește-te să te închină numai lui.
- ◆ Zeii (spun preoții) se cără curând după ce făcăruți omul. Să răspundem la aceasta spunând: omul se căi curând după ce făcu Zeii.
- ◆ Crotonieni! Păstrați amintirea lui Xenophan, poet și filosof, care preferă să se dedice cercetării naturii și nu să se închine Zeilor.¹

¹ Pitagora, *Legile morale și politice*, trad. din limba franceză de Anca Pintea, ediția a II-a, Ed. Antet, București, 2010, pp. 6, 14, 37, 41, 49, 68, 70, 74, 88, 118, 123, 129, 160, 213.

Nici Pitagora nu contestă în aceste maxime existența divinității, însă, la fel ca mulți alții gânditori din epocă, pare să recuze ideea amestecului ei în viața oamenilor; mai mult decât atât, Pitagora consideră că nici oamenii nu ar trebui să se preocupe de chestiunea existenței zeilor, căci acest lucru nu-i poate face nici mai buni, nici mai fericiți.

Despre Anaxagora (cca. 510 - cca. 428 î.e.n.), discipolul lui Anaximene din Milet, Diogenes Laertios afirmă că a fost cel dintâi filosof care a susținut primatul rațiunii (*nous*), motiv pentru care a și fost poreclit „Rațiune”¹. Tot el a fost, se pare, printre primii gânditori care au afirmat că întreg universul este alcătuit din mici corpuși omogene, căutând explicații de ordin material pentru toate fenomele naturale. Pasiunea sa pentru cunoaștere a fost atât de puternică, încât, deși om de vază și cu stare, s-a retras din viața publică și și-a împărțit avereala rudelor spre a se dedica nestingherit studiului naturii². În legătură cu procesul și condamnarea sa de către tribunalul din Atena în urma unui denunț, există relatări diferite, toate fiind însă de acord în privința principalului capăt de acuzare: crima de impietate ca urmare a afirmației că soarele nu este altceva decât o bucătă de metal incandescent mai mare decât Peloponezul. În final, după unele versiuni, Anaxagora a fost exilat din Atena în 432 î.e.n., iar după altele, condamnat la moarte în contumacie, fiind la rândul lor condamnați și, spre nenorocul lor, execuțați³.

Anaxagora a avut cel puțin doi discipoli care ulterior l-au întrecut în celebritate, remarcându-se prin aceeași curiozitate nestăvilită, același spirit liber și aceeași pasiune pentru cunoaștere: filosoful Socrate (cca. 470 - 399 î.e.n.) și dramaturgul Euripide (480-406 î.e.n.). Despre primul știm că a fost la rândul lui condamnat la moarte de tribunalul atenian pentru aceeași acuzație de impietate (nu ar fi vrut să recunoască zeii cetății) și pentru coruperea tineretului, sentință acceptată cu seninătate de filosof, care a băut singur o cupă cu zeană de cucută după o lungă conversație cu discipolii săi neconsolați.

¹ Diogenes Laertios, *ed. cit.*, p. 95.

² Ibid.

³ Ibid., p. 96.

*Socrate bând cucuta,
basorelief realizat de Antonio Canova*

În comedia *Norii*, Aristofan îl face pe Socrate să afirme că „pe la noi / Curs zeii nu mai au” și să-i înlocuiască pe vechii zei cu norii, ale căror cauze sunt exclusiv naturale: nu Zeus e „puterea divină ce-i pune în mișcare”, ci „vârtejul văzduhului”, iar trăsnetul nu e trimis de Zeus pentru a-i pedepsi pe sperjuri, ci vine tot din nori¹. Totuși, în *Apărarea lui Socrate* (unde apare pentru prima dată termenul *ateos*², cu sensul de om care nu crede în zei), Socrate se disculpă în fața acuzației de ateism a lui Melitus, precizând că nu el afirmase că soarele și luna sunt corpuri materiale, ci Anaxagora³.

Deși nici el nu poate fi considerat un ateu, Euripide, fiind un apropiat al școlii sofiste, pune în discuție chestiunea credinței în zei prin intermediul unor personaje din tragediile sale. Spre exemplu, eroul eponim al tragediei *Phryxos*, din nefericire pierdută, contestă justiția divină și, în consecință, valabilitatea credinței, astfel: „Dacă eu, care sunt pios, am aceeași soartă ca și cei lipsiți de pietate, cum poate fi convenabil acest lucru, dacă Zeus cel atotbun nu gândește decât numai după dreptate?”⁴ Și mai critic se arată protagonistul altei tragedii pierdute, *Bellerofon*, care contestă însăși existența zeilor pornind de la constatarea prezenței răului în lume și a lipsei de eficiență a religiei:

¹ Aristofan, *Norii*, trad. de Ioan Bilețchi-Albescu, „Tipografile române unite”, București, 1923, pp. 33, 42, 44.

² Gheorghe Vlăduțescu, *op. cit.*, p. 5.

³ Platon, *Dialoguri*, trad. de Ștefan Bezdechi, ediție îngrijită de Nicolae Râmbu, Ed. „Agora” S.R.L. Iași, 1993, pp. 98-99.

⁴ Apud Gheorghe Vlăduțescu, *op. cit.*, p. 87.

Cine spune că ar exista zei în cer? Zeii nu există, nu există afară dacă vreunul, fiind un prost, vrea să se folosească de o vorbă învechită. [...] Eu vă arăt că tirania ucide pe mulți însușindu-și avutul lor și, căcând jurăminte, nimicește cetățile. Și comitând toate acestea, tiranul e mai fericit decât cei ce sunt pioși cu blândețe, o zi după alta. Văd cum cetăți mici, care onorează pe zei, ascultă de cetăți mari lipsite de pietate, stăpânite de numărul mai mare al lănciilor. Cred că dacă cineva, fiind inactiv, se va ruga la zei și nu va aduna cu mâinile sale cele necesare vieții, pentru acela dintre voi nenorocirile crude vor copleși darurile zeilor.¹

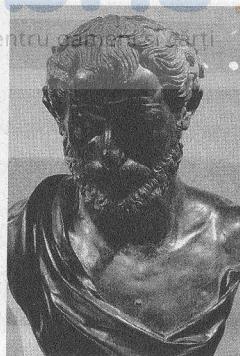
În privința lui Leucip, despre care se spune că ar fi afirmat pentru prima oară că atomii reprezintă materia inițială a tuturor lucrurilor², nu există informații solide și convergente, însăși existența lui fiind pusă la îndoială de mulți, între care și Epicur.³ Discipolul său Democrit din Abdera (460-370 i.e.n.) va duce însă concepția atomistă până la ultimele ei consecințe, negând orice amestec al transcendenței în lumea materială: întrucât tot ce există, inclusiv sufletul, e alcătuit din atomi neperisabili combinați prinț-o necesitate oarbă, înseamnă că, în realitate, nimic nu piere în nefință, ci se transformă în alte forme de existență prin separarea și recombinarea la infinit a atomilor. Credința în zei ar fi apărut din teama ancestrală de fenomene naturale, precum tunetul, fulgerul, eclipsele de soare și de lună etc.: necunosându-le adevăratale cauze, oamenii le-au atribuit unor forțe supranaturale și astfel au luat naștere zeii. Pentru a-și învinge teama de aceștia și a se elibera de orice superstiții, oamenii ar trebui deci să cunoască mai bine lumea naturală și adevăratale cauze ale proceselor și fenomenelor ei⁴. Democrit mai afirma că scopul vieții trebuie să fie bucuria (numită și bună dispoziție), care – atrage atenția Diogenes Laertios – nu trebuie confundată cu plăcerea, ci e „o stare în care sufletul trăiește calm și statoric, netulburat de nicio

¹ *Ibid.*

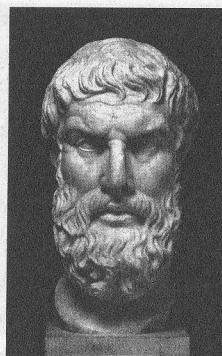
² Diogenes Laertios, *ed. cit.*, p. 293.

³ *Ibid.*, p. 316.

⁴ Gheorghe Vlăduțescu, *op. cit.*, p. 46.

Bustul lui Democrit de la Herculaneum (460-370 î.e.n.)

Epicur (341-271 î.e.n.)

superstie sau de vreo altă emoție”¹. Ideea aceasta, ca și viziunea cosmologică atomistă, de altfel, vor alcătui baza eticii lui Epicur.

Un strălucit discipol al lui Democrit și, totodată, unul dintre reprezentanții școlii sofiste a fost **Protagoras** din Abdera (480-408 î.e.n.), care la rândul lui afirma că sufletul nu se deosebește cu nimic de simțuri și că la cunoașterea adevărului se poate ajunge numai prin intermediul acestora. Prin axioma: „Omul este măsura tuturor lucrărilor, a celor ce sunt cum sunt și a celor ce nu sunt cum nu sunt”, prin care Protagoras postula drept unic principiu al cunoașterii datele simțurilor, Sextus Empiricus îl consideră înrudit cu scepticii². Totodată, Protagoras a fost autorul unei scrimeri intitulate *Despre zei* (prima pe care a citit-o în public, în casa lui Euripide din Atena), care debutează astfel: „În ce-i privește pe zei, n-am mijloace să știu nici că există, nici că nu există; căci multe sunt pricina care împiedică cunoașterea: atât obscuritatea problemei, cât și scurtimea vieții omenești”³. Pentru acest *incipit* prea îndrăzneț, atenienii l-au exilat pe autor și i-au ars toate scrimerile (mai exact, copiile acestui text) în piață publică, după ce au avut grijă să le colecteze de la toți cei care le posedau⁴.

¹ Ed. cit., p. 296.

² Sextus Empiricus, *Expunere a filozofiei sceptice*, trad. de Ștefan Zeletin, Ed. Antet XX Press, București, 2005, p. 62.

³ Apud Diogenes Laertios, ed. cit., p. 299.

⁴ Diogenes Laertios, ed. cit., p. 299.

Sofiștii, după cum se știe, s-au remarcat, începând din secolul al V-lea î.e.n., prin punerea la îndoială a tuturor adevărurilor consacrate, inclusiv a credinței în zei. Astfel, Prodicos din Ceos (cca. 465 - cca. 395 î.e.n.) consideră că zeii nu sunt altceva decât personificări ale lucrurilor utile oamenilor: „Cei vechi considerau ca zei soarele, luna, apa, izvoarele și în genere tot ce este folositor vieții noastre”; în consecință, „pâinea a fost numită Demetra, vinul Dionysos, apa Poseidon, focul Hefaistos”¹. Un alt sofist din aceeași perioadă, Crisias (450-403 î.e.n.), afirma că zeii au fost inventați de „un înțelept” pentru a inspira teamă răufăcătorilor, asigurând astfel ordinea *polis-ului*². Tot un sofist, **Diagoras din Melos**, despre care de altminteri nu avem multe informații, e considerat îndeobște primul ateu veritabil din istoria filosofiei. Acuzat și el de impietate în 415 î.e.n., a fost obligat să fugă din Atena pentru a scăpa cu viață, dat fiind că pentru prinderea lui viu sau mort se stabilise o bună recompensă. Deși nu a lăsat niciun text care să reflecte convingeri ateiste, pe seama lui au circulat numeroase anecdotă, unele reproduse de autori latini, ca, de pildă, Cicero în *De Natura Deorum*: într-o altă anecdotă, Diagoras îi răspunde unui prieten, care încerca să-l convingă de existența zeilor arătându-i tablouri votive cu naufragiați salvați prin ajutor divin, că nu există niciun tablou cu naufragiați care n-au fost salvați; într-o altă anecdotă, Diagoras însuși se află pe o corabie în timpul unei groaznice furtuni și, la văicările marinariilor că toată nenorocirea e din cauză că au luat un necredincios la bord, se întrebă ironic dacă și celelalte corăbii aflate atunci pe mare or fi avut un Diagoras la bord³. În pledoaria sa în favoarea creștinismului, Athenagoras Atenianul (sec. II e.n.) îl va da pe Diagoras ca exemplu de ateism pentru a-i disculpa pe creștini de această gravă acuzație:

[P]e bună dreptate l-au găsit atenienii pe Diagoras vinovat de ateism, căci el nu numai că a divulgat doctrina orfică, a făcut publice misterele din Eleusis și Cabiri și a ciopârât statuia de lemn

¹ Apud Gh. Vlăduțescu, op. cit., p. 84.

² Ibid., p. 87.

³ Cicero, *De Natura Deorum*, 89, www.thelatinlibrary.com.